

Analysis of the Correction of *Nuzhat Al-Oghul Fi Latifa Al-Fosol* of Abu Tahir Muhammad Bin Muhammad Yahya Aufo

Amin Yaghoubi*

Mohammad Reza Roozbeh**

Safieh Moradkhani***

Ali Nouri****

Abstract

The present research investigated the corrective damages of the text of *Nuzhat Al-Oghul Fi Latifa Al-Fosol* and presented various evidence and examples to prove this issue. *Nuzhat Al-Oghul Fi Latifa Al-Fosol* is written in prose on the subject of Islamic ethics and mysticism, by Abu Tahir Muhammad Bin Muhammad Yahya Aufo. This one-copy text has been corrected by Iraj Afshar and Javad Bashari. The basis of this research was a comparative critique of the work corrected with the original version, and similar examples of ancient texts have been mentioned in some cases to confirm and complete the correction of defective samples. Although the text is a single copy, and the editors have considered the texts' margin effect as a copy, there are several correctional damages that the authors of the present study have to investigate. These damages are classified into several headings titles, including ignorance of the original version, ignorance of the metre of the verses, false meaning of verses, text extensions, text shortcomings, ignorance of the sentence structure, and such examples that have been obtained by matching the text of the book with the original version. Moreover, only the obvious errors of the work were examined to avoid the prosaic prolixity.

Introduction

Nuzhat Al-Oghul Fi Latifa Al-Fosol is a single copy text (with serial No. 9084, Ayatollah Marashi Library) by an author named Abu Tahir Muhammad Bin Muhammad Yahya Aufo. Iraj Afshar says, "It is an unknown text" and has corrected it (see Afshar, 2011, p. 13). Little is known about the owner of *Nuzhat*. There is also doubt about the correctness of the author of the book. At the beginning of the book, some have called him "Al-Oumi" due to the author's name being distorted in the version (see Version: 1a). Afshar has corrected it as "al-Aufo" since the author of the *Nuzhat Al-Oghul* says about his uncle "Abd al-Rahman Aufo" (see: Afshar, 2011, p. 167; manuscript: p. 110a).

Materials and Methods

The data collection method in the present research is the library and tacking note. In this research, the printed text of the book *Nuzhat Al-Oghul Fi Latifa Al-Fosol* was compared with the original version by the analytical-comparative method. Corrections in this text have been cited by matching the printed version and text to prove a more societal example of ancient texts in some cases.

Discussion and Conclusion

This research has addressed the corrective damages in the following categories:

Grammatical Errors: the ignorance of the grammar in some cases has caused corrective (criticism) damages. A sentence is presented in a position of the text, which is not grammatically correct. In Afshar's correction, it is stated, "Let each of us speak the truth, so that there was no wrong in it, which, by its blessings, will free us from this prison" (Afshar, 2011, p. 187). The verb "not being" is mentioned in the version, and the sentence ends with the same verb (see 120a). In the following, "be that" is the beginning of the following sentence, and that "be that" means hope that

* PhD Candidate of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran, amin.yaghoubi1984@gmail.com

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran (Corresponding Author Email: Roozbeh.m@lu.ac.ir)

*** Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran, Moradkhani.s@lu.ac.ir

**** Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran, noori.a@lu.ac.ir

has been used, "Let each one speak the truth, as there is nothing wrong with it. May it really free us from this prison with its blessings" (Version: 120a).

Damages of Pun and Saj: Due to the calligraphy of the version of *Nuzhat Al-Oghul* and continuity of words in prepositions, plural signs, compound words, and similar examples, pun and saj in this work need serious revision. Failure to pay attention to the connection of words with these devices destroys the artistic beauties of the work, mainly that they have been acquired by ancient calligraphy (see Jalali & Forouzandehfard, 2018, p. 108). In an example of Afshar's correction, it is stated, "He did not extend his hand and finger towards the bread" (Afshar, 2011, p. 106). In the version, "hand and finger did not extend towards the bread" is mentioned (Version: 71a). It is clear that the author's construction was creating punctuation between the two words of finger and towards the bread. The neglect of this critical matter has destroyed it in correction.

Lack of attention to the metre in the poems: Persian metres are one of the things that the critic and the corrector can comment on decisively. Ignoring this vital point is sometimes misdiagnosed. In some parts of the text, the wrong correction has disturbed the verse's metre and meaning (Afshar, 2011, pp. 44 and 175).

Additionally, items such as text deficiencies, text redundancies, serious spelling mistakes that had a significant effect on correction, as well as grammatical errors, were examined. Examples of these damages were provided during the research. The most important achievement of this research is to prove the revision of the correction of the text of *Nuzhat Al-Oghul Fi Latifa Al-Fosol*.

Keywords: *Nuzhat Al-Oghul Fi Latifa Al-Fosol*, Abu Tahir Muhammad Bin Muhammad Yahya Aafi, Iraj Afshar, Javad Bashari, Islamic Ethics.

References

1. Afshar, I., & Bashari, J. (Eds.) (2011). *Al-Aufi's Nuzhat Al-Oghul Fi Latifa Al-Fosol*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications.
2. Al-Aufi, A. T. M. M. Y. (n.d). *Manuscript of Nuzhat Al-Oghul Fi Latifa Al-Fosol*. Qom: Ayatollah Marashi Library.
3. Amid, H. (2007). *Farhang Farsi Amid*. Tehran: Amirkabir Publication.
4. Ayn Al-Quzat Hamadani, P. (1994). *Preparations, with the Introduction, Correction, Annotation, and Suspension by Afif Asiran*. Tehran: Manouchehri Publication.
5. Foroughi, M. A. (Ed.) (2014). *Saadi's Lyrics*. Tehran: Phoenix Publication.
6. Jahanbakhsh, J. (1999). *Guide to Text Edition*. Third Edition. Tehran: Written Heritage Publication.
7. Jalali, A., & Forouzandehfard, M. (2018). Considerations of Editing Ancient Texts According to the Novel Works of Art. *Journal of Literary Techniques*, 10(3), 97-114.
8. Modarres Razavi, M. (Ed.) (2006). *Sanai Ghaznavi's Poetry Divan*. Sixth Edition. Tehran: Sanai Publication.
9. Modbbber, M. (1991). *Poets without Divan*. First Edition. Kerman: Panos Publication.
10. Pourjavadi, N. (Ed.) (1984). *Masnavi Manavi*. First Edition. Tehran: Amir Kabir Publication.
11. Ravaghi, A. (Ed.) (2019). *Ghazi's Tafsir Basyer Yamini*. First Edition. Tehran: Written Heritage.
12. Safa, Z. (Ed.) (1985). *Divan of Saifuddin Mohammad Ferghani*. Second Edition. Tehran: Ferdowsi Publications.
13. Safari Aq Qaleh (2011). Nuzhat Al-Oghul is Another Work by the Author of the Jawami ul-Hikayat. *Journal of Heritage Report*, 46, 13-14.
14. Yasemi, R. (Ed.) (2012). *Divan of Poetry*. First Edition. Tehran: Sanai Publication.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره سوم (پیاپی ۵۱)، پاییز ۱۴۰۰، صص ۴۷-۳۳
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۲۶

Doi: [10.22108/RPLL.2021.127943.1866](https://doi.org/10.22108/RPLL.2021.127943.1866)

آسیب‌شناسی تصحیح نزهة العقول فی لطایف الفصول ابوطاهر محمد بن محمد یحیی عوفی

امین یعقوبی*

محمدرضا روزبه**

صفیه مرادخانی***

علی نوری****

چکیده

در این پژوهش آسیب‌های تصحیحی متن *نزهة العقول فی لطایف الفصول* بررسی می‌شود؛ نویسندگان با ارائه شاهد و مثال‌های گوناگون در پی اثبات این امر برآمده‌اند. *نزهة العقول فی لطایف الفصول* نثری با موضوع اخلاق و عرفان اسلامی از ابوطاهر محمد بن محمد یحیی عوفی است. ایرج افشار و جواد بشری این متن تک‌نسخه‌ای را تصحیح کرده‌اند. اساس این پژوهش، نقد تطبیقی اثر تصحیح‌شده با اصل نسخه بوده و گاهی نیز برای تأیید و تکمیل تصحیح و درستی نمونه‌های معیوب، به نمونه‌های مشابهی از متون کهن اشاره شده است. با اینکه متن، تک‌نسخه‌ای است و مصححان حاشیه‌های متن را نسخه‌بدل در نظر گرفته‌اند، آسیب‌های تصحیحی متعددی بر آن وارد است و همین امر نگارندگان این مقاله را بر آن داشت تا به بررسی آنها بپردازند. این آسیب‌ها در چند عنوان دسته‌بندی شده است؛ آسیب‌هایی مانند بی‌توجهی به اصل نسخه، بی‌توجهی به وزن ابیات، معنای نادرست ابیات، زوائد متن، کاستی‌های متن، بی‌توجهی به جمله‌بندی و نمونه‌هایی از این دست که عینا با مطابقت متن کتاب با اصل نسخه به دست آمده است. همچنین برای پرهیز از اطناب ممل، تنها خطاهای آشکار اثر بررسی شد و از بیان شواهدی که به تکرار می‌انجامید، صرف نظر شده است.

واژه‌های کلیدی

تصحیح؛ *نزهة العقول فی لطایف الفصول*؛ محمد بن محمد یحیی عوفی؛ ایرج افشار؛ جواد بشری؛ اخلاق اسلامی

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران، amin.yaghubi1984@gmail.com

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران (نویسنده مسئول)، Roosbeh.m@lu.ac.ir

*** استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران، Moradkhani.s@lu.ac.ir

**** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران، nooria67@nooria@lu.ac.ir

۱- مقدمه

ادبیات، در دو حوزه شعر و نثر، دارای متون کهن فراوانی است که یا تصحیح شایسته‌ای از آنها صورت نگرفته و یا هنوز به صورت نسخ خطی، مجهول مانده‌اند. بازنگری و تصحیح برخی از این آثار از نظر واژگانی، ساختار دستوری و مؤلفه‌های ادبی ضروری است. گاهی موارد اصلاح‌شدنی این متون به قدری است که نمی‌شود به راحتی از آنها گذشت. گاهی مطابقت نسخه یا نسخه‌های خطی با کتاب‌های تصحیح‌شده، پژوهشگر را بر آن می‌دارد تا به تصحیح دوباره متن بپردازد. واضح است که تصحیح یک متن را باید با شواهد و ادله علمی و متقن نشان داد.

پس از مطالعه دقیق کتاب *نزهة العقول فی لطایف الفصول*، تصحیح‌شده ایرج افشار و جواد بشری و تطبیق آن با نسخه موجود، نکاتی دیده شد که ضرورت بازنگری در تصحیح را نشان می‌داد. *نزهة العقول فی لطایف الفصول* متنی تک‌نسخه‌ای (رک. با شماره مسلسل ۹۰۸۴، کتابخانه آیت‌الله مرعشی) از نویسنده‌ای با نام ابوطاهر محمد بن محمد یحیی العوفی است. ایرج افشار درباره آن می‌گوید: متنی ناشناخته یافته و به تصحیح آن پرداخته است (نک. افشار، ۱۳۹۰: سیزده). از صاحب *نزهة* اطلاع چندانی در دست نیست. بر مبنای مقدمه ایرج افشار، نام این کتاب در *کشف‌الظنون، تاریخ ادبیات صفا و تاریخ نظم و نثر نفیسی* نیامده است. افشار بر این باور است که این کتاب نباید دورتر از قرن هشتم باشد. در درست بودن نام نویسنده کتاب نیز تردید است؛ زیرا در آغاز کتاب، به دلیل مخدوش بودن نام نویسنده در نسخه، گاهی نام او را «العومی» خوانده‌اند (نک. نسخه: ۱ الف)؛ اما در میانه کتاب، صاحب *نزهة* از خال خود می‌گوید: «و روایت کرده‌اند از عبدالرحمن عوف - رضی الله عنه - که خال اعلای مؤلف این فصول است...» (نک. افشار، ۱۳۹۰: ۱۶۷؛ نسخه خطی: ۱۱۰ الف). علی صفری آق‌قلعه در پی یکی دانستن صاحب *نزهة العقول* و *لباب‌الالباب و جوامع‌الحکایات*، بر این باور است که «خال» در این موضع، تصحیف جد است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۱۳). آق‌قلعه می‌گوید: بیشتر حکایات *نزهة* در *جوامع‌الحکایات* عوفی موجود است؛ او حتی پا را فراتر می‌نهد و می‌گوید ممکن است *نزهة العقول* را پیش از *جوامع‌الحکایات* نوشته باشد (همان: ۱۴). به هر روی، قدر مسلم این است که این اثر تک‌نسخه‌ای بنابر دلایلی که ذکر می‌شود، نیازمند بازنگری در تصحیح است و نویسندگان این پژوهش می‌کوشند به این مهم بپردازد.

۱-۱ پیشینه پژوهش

درباره این پژوهش به جز یک مقاله کوتاه از علی صفری آق‌قلعه، چیزی در دست نیست. علی صفری در این مقاله با یکی دانستن مصنف *نزهة العقول فی لطایف الفصول* و *جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات* به ضرورت تصحیح دوباره این اثر اشاره کرده و بر این باور است که ممکن است عوفی این متن را پیش از *جوامع‌الحکایات* و *لوامع‌الروایات* نوشته باشد (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۱۳).

۲-۱ ضرورت پژوهش

براساس مطالعه کتاب *نزهة العقول فی لطایف الفصول*، نکته‌های بسیاری دیده شد که از جوانب مختلف، بازنگری تصحیح را نشان می‌داد. مطالعه کتاب و مطابقت آن با نسخه، خطاهای آشکاری مانند بی‌توجهی به نسخه در کتابت، بی‌توجهی به آرایه‌هایی مانند جناس و سجع، بی‌توجهی به جمله‌بندی‌های اثر، بی‌توجهی به وزن اشعار و مواردی از این دست را نشان می‌داد.

۲- بحث و بررسی

نزهة العقول فی لطایف الفصول اثری است که در چهل فصل به بررسی موضوعاتی درباره اخلاق اسلامی پرداخته است؛ نسخه اثر در صد و شصت و هفت صفحه هفده سطری، به خط میان تعلیق و نسخ کتابت شده است. این نسخه با شماره مسلسل ۹۰۸۴، در کتابخانه آیت الله مرعشی به نام «العمومی» ثبت شده است. سال کتابت و نام کاتب در نسخه وجود ندارد. العوفی در دریاچه نزهة العقول، به شهرت آثار خود در خراسان و حدود جبال و هندوستان اشاره کرده است (رک. نسخه: ۱ الف). همچنین صاحب نزهة در همین بخش، به دو اثر خود با نام‌های غنیة الاوصاف و منیة الوصاف و همچنین زبدة المعالی لابى المعالی اشاره کرده است (همان). افشار در گزارشی کوتاه که در ابتدای تصحیح اثر آورده، به مواردی مانند رسم الخط اثر، تلفظ‌های قدیمی واژگان، حاشیه‌های نسخه و نشانه‌های ارجاعی و اختصاری آن پرداخته است (افشار، ۱۳۹۰: سیزده - بیست). همچنین در تعلیقات این اثر، سه بخش توضیح واژگان دشوار (رک. افشار، ۱۳۹۰: ۲۶۵-۲۶۹)، فهرست واژگان (همان: ۲۷۰-۲۷۱) و نامنامه (همان: ۲۷۲-۲۸۴) آمده است. گفتنی است مصححان اثر بخش حاشیه نسخه را نسخه بدل در نظر گرفته‌اند؛ زیرا در بسیاری از اوقات، شکل درست کلمات در حاشیه متن آمده است.

با توجه به آنچه بیان شد و به سبب دقیق نبودن و غیرعلمی بودن تنها تصحیح موجود از کتاب یادشده (نک. العوفی، ۱۳۹۰) به مقابله متن تصحیحی اثر با نسخه آن پرداخته شد. «غرض دانش و فن تصحیح متون، به دست دادن متنی هرچه نزدیک‌تر به متن اصلی‌ای است که از زیر قلم نویسنده‌ای خارج شده یا از بیان شاعر یا گوینده‌ای تراوش یافته» (جهانبخش، ۱۳۷۸: ۱۳-۱۴)؛ هدف نگارندگان این پژوهش نیز همین است.

۲-۱ بی‌توجهی به آرایه‌های جناس و سجع

براساس رسم الخطی که در نسخه نزهة العقول وجود دارد، پیوستگی واژگان به حروف اضافه، علامت‌های جمع، واژه‌های مرکب و نمونه‌هایی از این دست، بسیار است. در رسم الخط امروز، اصل بر جدانویسی است؛ اما از آنجایی که مصنف اثر، از این راه به طور کاملاً آشکار به دنبال ایجاد جناس و سجع بوده است، توجه به این مهم در تصحیح اثر، اهمیت بسیاری دارد؛ به هر روی، آرایه‌های جناس و سجع در این اثر به بازنگری جدی، نیازمند است. بی‌توجهی به ارتباط واژگان با این آرایه‌ها، به ویژه اینکه با رسم الخط کهن ارائه شده‌اند، زیبایی‌های هنری اثر را از بین می‌برد (نک. جلالی و فروزنده‌فرد، ۱۳۹۷: ۱۰۸). نمونه‌های ذیل - که البته نمونه‌های اینچنینی در اثر بسیار است - بدون توجه به این مهم، تصحیح شده و در نتیجه همه جناس‌های ساخته شده با این شیوه، از دست رفته است: «دست و بنان به نان دراز نکرد» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۶)؛ در نسخه «دست و بنان، بنان دراز نکرد» آمده است (نسخه: ۷۱ الف). واضح است که بنای مصنف، ایجاد جناس میان دو واژه بنان و بنان بوده که بی‌توجهی به این مهم در تصحیح اثر، آن را از بین برده است.

همچنین است: «این لبوس که لباس مردان روزگار، حصن جان مردان روزگار است» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۱۲) که در نسخه چنین آمده است: «این لبوس که لباس مردان روز کار، حصن جان مردان روزگار است». قاضی معین‌الدین محمد بن محمود نیشابوری همین نوع تجنیس را در تفسیر بصایر یمینی آورده است: «...که روزگار مرد، روز کار مرد است تا هرچه در این زندگانی وصلی بکارد در آن زندگانی اصلی بدرود» (قاضی نیشابوری، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲). در نمونه دیگری آمده است که «پدر توی به در که رویم» (افشار، ۱۳۹۰: ۵۷). از آنجاکه در رسم الخط نسخه به در

سرهم آمده است - یعنی بدر - و اینکه پدر با حرف «با» نوشته شده، واضح است که میان دو واژه بدر (پدر) و بدر (به‌در) جناس ایجاد شده که با تصحیح غلط مصحح، این صنعت مهم بدیعی از دست رفته است. در نسخه چنین است: «بدر تویی بدر که رویم» (نسخه: ۳۵ الف).

در بخش دیگری از متن، صنعت جناس به سبب جداسازی واژگان آسیب دیده است: «فردای بامداد که به امداد فضل حق، فراشان قضا، چراغ خورشید را از مشکاه صبح بیرون گیرند...» (افشار، ۱۳۹۰: ۶۶). «به امداد» در نسخه «بامداد» آمده است (نسخه: ۲۸ ب). واضح است که نویسنده متن هدفش ایجاد جناس میان «بامداد» و «بامداد» بوده و این مهم در تصحیح افشار آسیب دیده است.

«آن کس که احیاء احیا و افناء موجودات و تغییر حالات و تبدل امزجه و اظهار صنایع به تأثیر طبایع حوالت می‌کند از بارگاه رشاد دور افتاده و در عوارض فساد طبیعت گرفتار آمده» (افشار، ۱۳۹۰: ۹۷). در نسخه به جای واژه تغییر، تغییر آمده است (نسخه: ۶۴ الف) که با توجه به واژه «تبدل» و سجع متوازی که میان این دو واژه وجود دارد، واضح است که مقصود مصنف همین واژه «تغییر» است و به اشتباه «تغییر» تصحیح شده است.

در بخش دیگری از متن، ضبط اشتباه واژه، صنعت سجع را مخدوش کرده است: «در طلب جلاء آن از صومعه خدا بیرون آمد» (افشار، ۱۳۹۰: ۹۸). نسخه: «در طلب جلاء آن از صومعه خلاء بیرون آمد» (نسخه: ۶۴ ب). سجع میان واژگان «خلاء و جلاء» آشکار است و از نظر معنایی، «صومعه خلاء» برتری دارد.

نمونه دیگری از جناس که مصححان به کلی آن را از متن زدوده‌اند، در صفحه ۶۶ کتاب آمده است: «موزه و دلو را با یکدیگر نسبتی تمام است؛ هر دو از چرم‌اند» (افشار، ۱۳۹۰: ۶۶). در نسخه چنین آمده است: «موزه و دلو را با یکدیگر نسبتی تمام است؛ هر دو از جرم جرم‌اند» (نسخه: ۴۳ الف). از آنجایی که در رسم‌الخط اثر در اصل نسخه، حروف جیم و چ با یک نقطه نوشته شده است و با توجه به نگاه ویژه مصنف بر جناس، به نظر می‌رسد شکل درست متن چنین باشد: «موزه و دلو را با یکدیگر نسبتی تمام است؛ هر دو از جرم چرم‌اند».

در جای دیگر متن، صنعت جناس بر اثر بی‌توجهی به اصل نسخه، از بین می‌رود: «دل مسکینم گاه گرد کعبه خوف طواف می‌کند...» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۰۳). در نسخه «طوف» آمده و میان دو واژه خوف و طوف جناس برقرار کرده است (نک. نسخه: ۱۳۰ الف).

بی‌توجهی به نسخه باعث از بین رفتن جناس میان دو واژه «شبان» و «شبان» شده است: «روزان و شبان در رمه گشته‌ام، در محافظت بره شیر مست با شیر مست در کستی می‌شوم» (افشار، ۱۳۹۰: ۶۴). در نسخه چنین آمده است: «روزان و شبان، شبان در رمه گشته‌ام، در محافظت بره شیر مست با شیر مست در کستی می‌شوم» (نسخه: ۴۱ الف). جالب اینجاست که در جای دیگر متن، همین جناس آمده و درست تصحیح شده است: «روزان و شبان، شبان رمه و پاسبان خانه او گردد» (نسخه: ۱۳۵ ب، افشار، ۱۳۹۰: ۲۱۳).

در بخش دیگری از متن، جناس‌هایی که از سر جداسازی واژگان رخ داده، به ادبی بودن متن آسیب زده است: «از مفارقت یار سال‌ها چون ناله‌ها می‌کرد بر امید وصال، صبح‌ها سبچه‌ها می‌گردانید. نه بخت خفته او را سهری بود و نه شب محنت او را سحری» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۴۸). در نسخه شکل کتابت کلمات «سالها، نالها، صبحها و سبچهها» نشانه ارتباط عمدی مصنف بر این پیوستگی بوده است (نسخه: ۱۵۶ الف). قطعاً صاحب متن به دنبال ایجاد تجنیس میان این واژگان بوده است که با تصحیح نادرست از بین رفته‌اند.

در یک نمونه دیگر، بی‌توجهی به شیوه کاتب در معانی کلمات، باعث خطای تصحیح و حشو در جمله شده است: «... چنانکه هرگز مرغ ضمیر من در دام شرک شرک گرفتار نیاید و نعلین جان را اشراک اخلاص پاره نشد» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۴). نیازی به نگارش «دام» در متن نیست. نمونه‌های فراوان در نسخه وجود دارد که معانی بعضی لغات بالای آنها نوشته شده است؛ از این رو نوشتن معنای واژه «شرک» بالای این واژه (نسخه: ۶ ب)، روال طبیعی کاتب بوده و نیازی به آمدن واژه دام در متن نیست. علاوه بر این، نوشتن دو واژه دام و شرک در کنار هم، حشو است.

در جایی دیگر از متن، بی‌توجهی به شیوه کتابت کاتب، جناس و معنای متن را مخدوش کرده است: «پشتم چون کمان از آن است که نباید که خلق چون تیر دهان به ملاتم گشایند و عرض مرا عوض ناوک ملامت و غرامت سازند» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۱). در متن «عوض» آمده است؛ اما بنای نگارش کاتب چنین است که هرگاه واژه‌ای اشتباه در متن آمده است، شکل درست آن در حاشیه متن - که در واقع نسخه بدل کتاب است - نوشته شود. در این موضع نیز در حاشیه متن اشتباه خود را اصلاح کرده و به جای عوض، «غرض» آورده است (نسخه: ۶۷ الف). آشکار است که با توجه به سبک نگارش نویسنده که مبتنی بر جناس است و همچنین از نظر معنایی، غرض، در معنای «نشانه تیر» (رک. عمید، ۱۳۸۶: ذیل غرض)، درست است.

۲-۲ خطاهای خوانشی

در برخی از جملات، به دلیل بی‌دقتی در تصحیح، کلماتی به کار رفته است که به نظر می‌رسد به بازنگری جدی نیاز دارد تا معنای درست منطبق با تصحیح به دست داده شود.

روابط هم‌نشینی واژگان، به‌ویژه در بخشی که صنعت ادبی تناسب را به همراه دارد، در تشخیص شکل صحیح واژگان یاریگر است: «تیزرفتاری که هنگام سکون قوس مثال باشد. اما عجب قوسی که نایب او عقرب است» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۵). با توجه به معنای متن، روابط هم‌نشینی واژگان و تناسب میان واژگان تیر، قوس، عقرب، واضح است که تیزرفتار درست است؛ در کنار این دلایل، در متن نسخه هم «تیزرفتار» آمده است (نسخه: ۸ الف). ارتباط واژگانی تیر و قوس در بخش‌های دیگری از همین متن به دست داده شده است: «تیر قد او را قواس روزگار مبدل گردانیده» (نسخه: الف ۱۵۶).

در قسمت دیگری از متن، بدخوانی مصحح باعث ضبط اشتباه واژه شده است: «و از بستان شیر صراحی، شیر طرب ترشف نموده بود» (افشار، ۱۳۹۰: ۶۲؛ نسخه: ۳۹ ب). از آنجایی که کتابت حروف «با» و «پ» در نسخه یکسان است و با توجه به روابط هم‌نشینی واژگان و معنای عبارت، «بستان شیر صراحی» درست‌تر به نظر می‌رسد.

بی‌توجهی به روابط واژگان و بدخوانی آنها در بخش دیگری از متن، به ضبط اشتباه واژه انجامیده است: «سرخیل جنید "قل یا عبادی"، جنید بغدادی - رحمه الله علیه - می‌گوید...» (افشار، ۱۳۹۰: ۹). افشار در تصحیح واژه جنید در عبارت «سرخیل جنید»، دچار تردید شده و بر آن است که در نسخه این واژه ناخواناست. با توجه به نگاهی که مصنف اثر به صنعت جناس دارد، «سرخیل جند» درست به نظر می‌رسد. همچنین در نسخه نیز واژه یادشده به «جند» نزدیک‌تر است تا «جنید» (نسخه: ۳ الف).

در بخشی دیگر از متن کتاب، همین خطای نسخه‌خوانی باعث اشتباه در تصحیح شده است: «چون مرا بدید گفت یا شیخ آن استبعاد و استنکار تو از سستی یقین بود. هرکه را یقین کامل و معرفت شامل باشد داند که حیات

و ملمات تعلق به احیا و امانت او دارد» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۲۵). با توجه به روابط هم‌نشینی واژگان و معنای متن و البته نسخه، واژه «امات» درست است نه «امانت»: «چون مرا بدید گفت یا شیخ آن استبعاد و استنکار تو از سستی یقین بود. هرکه را یقین کامل و معرفت شامل باشد داند که حیات و ملمات تعلق به احیا و اماتت او دارد» (نسخه: ۸۲ ب). در بخش دیگری از متن، بی‌توجهی به نسخه باعث مخدوش شدن معنا و تناسب واژگان شده است: «خبر می‌دهد از حال آن پوشنده جامه‌عنا و نوشنده جام بلا، ایوب - صلوات الله علیه - که چون عمان غمان او که از آن تسدیدها داشت، مدی گرفت، دست بشریت او از غایت تعب و نصب رایت تضرع نصب کرد، خواست تا برای جبر کسر خود رقعه‌نیاز به حضرت بی‌نیاز که فتح باب کرم او بر سایلان عام است، رفع کند، آن رقعه‌نیاز بدین عبارت نوشت...» (افشار، ۱۳۹۰: ۴۳). با اینکه در موضع کتابت واژه «تسدیدها»، خدشه وارد شده و ضبط واژه را با تردید همراه کرده است، به نظر می‌رسد شکل درست واژه در نسخه «تسدیدها» است (رک. نسخه: ۲۶ ب). ضمن اینکه علاوه بر بحث معنایی عبارت، روابط هم‌نشینی واژگان و تناسب میان کلمات مد، کسر، نصب و رفع، نگارندگان این پژوهش را بر «تسدیدها» دانستن آن مصر می‌دارد.

۲-۳ زوائد

در این متن، عبارات و یا حروفی دیده می‌شود که زائد به نظر می‌رسد. این زوائد باعث ضبط غلط واژگان و عبارات و همچنین معنای نادرست متن شده است.

زدودن واژه خیال بر اثر بی‌توجهی به نسخه: «زن چو در بند او بود، او را از بند خود رها نمی‌کرد» (افشار، ۱۳۹۰: ۳۱). واژه خیال از قلم افتاده است و براساس روال کتابت نسخه، به صورت ریز در زیر واژه بند، اضافه شده که به این موضوع در تصحیح افشار دقت نشده است. در نسخه چنین آمده است: «زن چو در بند خیال او بود، او را از بند خود رها نمی‌کرد» (نسخه: ۱۸ ب).

واو عطف زائد میان ترکیب «آب آتش فعل»: «هان ای محتسب اگر مفسدی خاکساری عمر به باد داده‌ای را دیدی که دست به آب و آتش فعل دراز کرده، به زخم دره باید که او را ذره کنی» (افشار، ۱۳۹۰: ۵۰؛ نسخه: ۳۱ ب). در نسخه به همین شیوه آمده است؛ اما واضح است که واو میان این دو واژه اشتباه آمده و «آب آتش فعل» به صورت اضافی درست است؛ چنانکه در ادامه همین عبارت آمده است: «به واسطه خوردن آبی که از آتش آن هیچ به افتاد نبود...» (همان). نکته مهم دیگر اینکه، در بخش دیگری از متن به همین «آب آتش فعل» اشاره شده و در آن بخش، شکل درستش در نسخه و تصحیح ارائه شده است: «چون ماهی خود را ناشکیبای آب آتش فعل کرده بود...» (همان: ۷۷؛ نسخه: ۵۰ الف). در متون نظم نیز نمونه‌هایی از این «آب آتش فعل» آمده است؛ چنانکه سنایی گوید:

باد عنبر برد خاک کوی تو   آب آتش ریخت رنگ روی تو

(سنایی، ۱۳۸۵: ۱۰۰۴)

در نمونه‌ای از متن، نشانه کسره اضافه در عبارت «چغانه نهاد»، به اشتباه درج شده است: «در این حال چغانه نهاد فغان از ایشان برآمد» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۳۰)؛ چنانکه در نسخه آمده، «چغانه نهاد» (نسخه: ۱۴۶ الف) درست است و «نهاد» در این موضع مفید معنای ادات تشبیه است. در همین باره، نمونه‌های دیگری در متن وجود دارد: بربط نهاد (نک. ۱۴۵ ب)؛ زخمه نهاد (نک. ۱۴۶ الف).

درج اشتباه نشانه مفعولی را: «یا خود رفیقی شفیق است که مرد را از دست متعدیان آز و حرص باز ستاند و

بار اندوه طلب پیش از دل او را بردارد» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۲۱). حرف «را» که پیش از فعل «بردارد» آمده است، در نسخه وجود ندارد و از زوائد بر متن است (نک: ۸۰ ب).

درج اشتباه فعل در جمله: «یا مقادری است که زیادت از آن نیست و کم از آن نیست لازم آمدی...» (افشار، ۱۳۹۰: ۸۴). در نسخه فعل «است» در متن وجود ندارد و در تصحیح افشار، زائد است (نسخه: ۵۵ الف).

درج اشتباه ضمیر تو در جمله: «پس روی به زن کرد که آخر تو کلمه‌ای بگوی» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۶۰). در نسخه، ضمیر «تو» وجود ندارد و زائد است (نسخه: ۱۰۴ ب).

۲-۴ کاستی‌های متن

گاهی شواهدی در متن دیده می‌شود که کاستی‌هایی در آن وجود دارد؛ گاهی این کاستی‌ها در سطح حرف رخ می‌دهد که نمونه‌هایی از آنها در ذیل متن آورده می‌شود.

حذف حرف واو ربط و عطف: «ایام سرد مزاجی پیدا کرد و آن کاسه گرم سوزان را تمام بر سر او ریزانند» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۳۶) که در نسخه (نک: ۸۹ ب) «آن کاسه گرم و سوزان» آمده است.

حرف واو در نمونه دیگر از متن ساقط شده است: «آورده‌اند که روزی امیرالمومنین...» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۹۸). در نسخه پیش از «آورده‌اند»، واو آمده است (نک: ۱۲۷ الف).

در نمونه دیگری نیز حرف واو در ابتدای حکایت حذف شده است: «در قصص آورده‌اند که...» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۴۸). در نسخه چنین آمده است: «و در قصص آورده‌اند که...» (نسخه: ۱۵۵ ب).

حذف حرف واو ربط: «یک قسم پیش شیر نهاد و یک قسم پیش روباه. دیگر قسم برای خود نگاه داشت» (افشار، ۱۳۹۰: ۴۵). در نسخه واو ربط میان جملات آمده که از تصحیح افشار ساقط شده است (نسخه: ۲۷ ب).

افتادن نشانه مفعولی از متن: «سنگ سخت چشم آن امکان نباشد که درخت برهنه را به لباس برگ بپوشانند» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۷). حرف «را» بعد از «سنگ سخت چشم» در تصحیح ساقط شده است و در نسخه چنین است: «سنگ سخت چشم را آن امکان نباشد...» (نسخه: ۹ ب).

حذف حرف میم در نقش مضاف‌الیه: «برگ درختی خوردم، جنینی در رحم پدید آمده است» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۱). در نسخه چنین است: «جنینی در رحم پدید آمده است» (نک: ۶۷ الف).

حذف حرف تا در نقش مضاف‌الیه: «و من در ساحری دست می‌بوسم...» (افشار، ۱۳۹۰: ۸۷). نسخه: «و من در ساحری دستت می‌بوسم» (نسخه: ۵۷ ب).

حذف حرف اضافه به: «مرد حسود اگر تواند که آن را تغییر کند باری محض خبث عقیدت همت بر زوال آن نعمت مقصور گرداند» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۳۵-۲۳۶). در نسخه «بمحض» آمده است و درست‌تر همین «بمحض» است (نسخه: ۱۴۹ الف).

حذف حرف اضافه «در»: «... و لکن کمال تقوی اینجا پدید آید که برخیزی و آتش در تنور بندی تا همسایگان پندارند که ما طعام می‌سازیم، دلشان در بند ما نماند» (افشار، ۱۳۹۰: ۳۲). در نسخه به جای واژه «برخیزی»، «بدرخیزی» آمده است (نسخه: ۱۹ الف).

حذف حرف باء التزام از فعل: «اینک از حال من اعتبار گیرید و از تقلب احوال من پند پذیرید و دانید که جد من روزی در گورستانی می‌شد استخوان پوسیده‌ای برداشت» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۶). فعل «دانید» در نسخه با حرف

التزام «با» آمده و «بدانید» کتابت شده است (نسخه: ۷۱ ب).

گاهی این کاستی‌ها در سطح کلمات رخ داده است: «در این میان زنبوری بیامد و بر ایشان طواف کردن گرفت» (افشار، ۱۳۹۰: ۹۲). در نسخه، میان حرف «بر» و واژه «ایشان»، واژه «سر» آمده است: «در این میان زنبوری بیامد و بر سر ایشان طواف کردن گرفت» (رک. ۶۰ ب).

حذف حرف میم [من] در واژه مرا: «بدان ای دوست که این مال از آن من نبود و حال چنانکه بود با او باز راندم و نام و نسب پیر تقریر کردم و گفتم او را گفته بود که این را در دریا انداز» (افشار، ۱۳۹۰: ۵۸). در نسخه چنین آمده است: «گفتم او مرا گفته بود که...» (نسخه: ۳۷ الف).

«اگر در ایوان نهاد او کسری افتاده است خود رستید، اگر نه، تن در کار باید داد که درین درگاه سرافرازی آتش و باد بروق باد به هیچ خرنند» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۲۰). در نسخه فعل پایان جمله منفی آمده است: «... نخرند». (نسخه: ۱۴۰ الف). با توجه به سیاق جمله، برتری با فعل منفی است.

۲-۵ بی‌توجهی به نسخه و هم‌نشینی واژگان

درباره فراوانی، بی‌توجهی به نسخه باعث آسیب‌های تصحیح شده است. این بی‌توجهی باعث اشتباه خواندن کلمات شده است.

در بخشی از متن، سوزن را به اشتباه سورت خوانده است: «و به سورت یاس و حرمان دیده امکان او را بدو زد» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۳۶). بدون تردید در متن نسخه، سوزن آمده است و نه سورت (نک. ۱۴۹ الف). به این مهم نیز می‌توان با روابط هم‌نشینی واژگان پی برد.

در نمونه دیگر، بی‌توجهی به نسخه، هم به معنا و هم به صنعت جناس و تشبیه آسیب زده است: «ای پسر شعبه وقت نیامد که تنه درخت، بیخ به زمین صدق برد و از شرب دعوت محمد، آب ایمان خورد، تا باشد که پیش از مرگ به برکت صدق آراسته شود» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۴۲). با توجه به اینکه پیوستگی حروف اضافه در نسخه عمومیّت دارد و نیز با توجه به سبک ادبی نویسنده *نزهة العقول* که عموماً به جناس‌سازی علاقه دارد و البته با رجوع به نسخه، به راحتی می‌توان فهمید که «به برکت» غلط و «ببرگ صدق آراسته شود» صحیح است (رک. نسخه: ۹۳ الف). افزون‌بر نسخه، توجه به واژگان در محور هم‌نشینی نیز ارجحیت را به «ببرگ» می‌دهد؛ زیرا از واژگانی مانند درخت، بیخ، زمین، آب خوردن درخت، سخن به میان آمده است. به همین دلیل باید گفت نسخه صحیح است.

در بخش دیگری از متن، بدخوانی نسخه و بی‌توجهی به روابط هم‌نشینی، به اصل متن آسیب وارد کرده است: «هرکه خواهد که قدم بر هوا نهد باید که قدم بر هوی نهد، از بهر آنکه هرکه هوا را زیر پای آورد مسرور شد و هرکه با هوای در ساخت هاویه و سقر مرو را مقرر شد» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۴۸ و ۲۴۷). اصل نسخه و روابط واژگان نشان می‌دهد که «مسرور شد»، ضبط غلط واژه و «سورور شد»، درست است (نسخه: ب ۱۵۵).

در صفحه ۱۲۷ کتاب نیز صنعت تشبیه با تصحیح اشتباه و بدخوانی واژه از بین رفته است: «در چنین شبی داود طایی بر بام شد و بر بام سیم اندود فلک می‌نگریست» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۲۷)؛ چنانکه از معنای کلام برمی‌آید و البته در نسخه نیز به صورت واضح آمده (نک. ۸۳ ب)، «بر جام سیم اندود فلک» درست است.

در صفحه ۱۲۷ کتاب نیز بی‌توجهی به نسخه باعث خطای تصحیحی و معنایی شده است: «گفت همان خدای که محمد را بیتفکری برین بام برآورد، مرا بی‌فکری از این بام فروافکند» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۲۷). در نسخه چنین آمده

است: «گفت همان خدای که محمد را بیتفکری برین بام برآورد، مرا بتفکری از این بام فروافکند» (رک. ۸۴ الف). بی‌توجهی به نسخه، باعث ضبط اشتباه واژه شده است: «آفریدگار پهلوی چپ زن را بشکافت تا این بچه سر برون کرد...» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۶۰). در نسخه به جای «این بچه»، «آن بچه» آمده است (نک. ۱۰۵ الف). در جایی دیگر از متن، فعل «نبزد» را به خطا «نیزد» تصحیح کرده است؛ در صورتی که در متون کهن، «بزیدن» در معنای وزیدن کاربرد فراوان دارد: «هنگام این آمد که آب دم در جوی عروق او نرود و باد دم در بادخانه حلق او نبزد» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۰۲). اینکه چرا افشار به فعل پایان جمله توجه نداشته، جای تعجب است. از آنجایی که هم در نسخه «نبزد» آمده و هم شکل دیگر وزیدن، بزیدن بوده است، به‌طور قطع می‌توان گفت «نبزد» درست است، نه «نیزد»! همچنین معانی واژگان در زنجیره هم‌نشینی نیز این موضوع را تأیید می‌کند. بزیدن در متون کهن نمونه‌ها دارد؛ چنانکه سنایی غزنوی گوید:

ای راحت آن باد که از نزد تو آید پیغام تو آرد بر ما وقت بزیدن
(سنایی غزنوی، ۱۳۸۵: ۹۶۹)

در جای دیگر نیز گوید:

رنجی که همی باد فزاید ز بزیدن بر ما بوزید از قبل راحت جان را
(همان: ۳۰)

بی‌توجهی به نسخه و بی‌دقتی در تصحیح باعث شده است که در یک جا، تشبیهی در متن درست تصحیح شود و در جایی دیگر، از همان تشبیه اظهار شگفتی کند و تصحیحی غلط به دست دهد: «... و سر سروران را چون خشک زیر بغل می‌آورد...» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۱۱). نسخه: «چون خشک زیر بغل می‌آورد...» (نک. ۷۴ الف). نکته تعجب‌آور این است که همین تشبیه عیناً در صفحه ۱۴۲ کتاب، تکرار شده و ایرج افشار به درستی به آن اشاره کرده است؛ اما در این موضع با اینکه در نسخه هم «چون خشک» آمده، اظهار تعجب کرده است و می‌گوید: «ممکن است چون چوب خشک باشد!!» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۱۱).

شیوه کتابت سرکش کاف و گاف در نسخه متفاوت است. بنابر اصل نسخه «نسیم گرم» در این عبارت درست است نه «نسیم گرم»: «همین که زاهد فرزند را آواز داد نسیم گرم الهی بوزید...» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۶). در نسخه نیز با توجه به نگارش، نسیم گرم الهی آمده است (نک. ۷۰ ب). در صفحه ۱۳۳ در فصل بیستم با عنوان عفو، دیگر بار همین خطای تصحیحی صورت گرفته است: «یعنی به نسیم گرم هوای ضمیر جانی را که خوف جانی دارد از عفونت عقوبت رسته گردانی...» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۳۳). در نسخه «گرم» آمده است (نسخه: ۸۷ الف) که از نظر معنایی و روابط هم‌نشینی واژگان، درست‌بودن گرم واضح است.

در نمونه‌ای دیگر، همین بدخوانی به صنعت ایهام تضاد و معنای جمله آسیب وارد کرده است: «مرد سخت دل تُنک‌خو باشد و مرد تُنک‌خو درجهان فراخ، هیچ یار مرافق و هیچ دوست موافق نیابد» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۵۵)؛ با توجه به نسخه و نگارش حرف گاف در نسخه، «تنگ‌خو» درست است، نه «تُنک‌خو» (نک. ۱۰۱ ب). تنگ‌خوبودن، هم از منظر معنایی صحیح‌تر به نظر می‌رسد و هم اینکه با واژه فراخ که در ادامه آمده است، ایهام تضاد می‌سازد. در نمونه دیگر همین خطا صورت گرفته است: «خليفة سیه‌پوش سواد العین انسان که انسان‌العین نام دارد از

برای آسایش نومکم سباتا در تتق اجفان تنکبار شد قاضی دوزخی بهشت را به خواب دید» (افشار، ۱۳۹۰: ۷۲-۷۳). اصل: تنگ‌بار (نک. ۴۷ الف). شکل درست تصحیح باید «تنگ‌بار» باشد. چنانکه همین واژه را در صفحه ۷۳ با کتابت یکسان، تنگ تصحیح کرده است: «امروز در دو چشم تنگ ترکان دو مردم است و در جهان فراخ یک مردم نی» (افشار، ۱۳۹۰: ۷۶).

در همین زمینه نیز نمونه دیگری در متن وجود دارد که اشتباه تصحیح شده است: «موسی دانست که این مگر قارون است. آتش غضب در سرش دوید» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۶۰). سیاق عبارات حکایت و محتوای آن، همراه با متن نسخه، به صورت آشکار بر اثبات «مگر» تأکید دارد نه «مگر»: «موسی دانست که این مگر قارون است. آتش غضب در سرش دوید» (نک. ۱۰۴ ب).

در بخشی از متن، دو بیت آمده است که به نظر می‌رسد بی‌توجهی کاتب نسبت به قافیه این دو بیت، خطایی به دست داده است:

دشمنان را مگوی بد از پس   تا تو را هیــــــــــــچ بد نیاید پیش
هر که او خسته شد به تیغ زبان   به نگردد به هیچ مرهم ریش
(افشار، ۱۳۹۰: ۲۳۴)

به نظر می‌رسد قافیه مصراع دوم «بیش» باشد؛ زیرا با توجه به قرینه‌های موجود در بیت نخست و معنای بیت که با واژه «ریش» مخدوش می‌شود، کلمه «بیش» صحیح به نظر می‌رسد. «بیش» در معنای «بار دیگر» و «بعد از این» (عمید، ۱۳۸۶، ذیل واژه بیش) در آثار ادبی به کار رفته است؛ چنانکه مسعود سعد سلمان گوید:

نیز منویس نامه‌های امید   بیش مفرست رقع‌های نیاز
(مسعود سعد سلمان، ۱۳۹۱: ۲۴۷)

خاقانی و سعدی نیز از همین معنای «بیش» در اشعارشان استفاده کرده‌اند:

بیش احتمال سنگ جفا خوردنم زما ند   کز رقت اندرون ضعیفم چو جام شد
(سعدی، ۱۳۹۳: ۴۷۲)

بی‌توجهی به شکل درست واژگان، باعث بدخوانی و تصحیح نادرست متن شده است: «ناگاه آن یوسف مصر جمال را که نمودار عیسی [می] نمود قاید قضا به سوی آن چاه آورد. فرونگریست تا آن چاره را ببیند و آن را معلوم کند» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۵). در نسخه به جای «چاره»، «چاه» آمده است (نک. ۷۰ الف). علاوه بر شکل درست واژه در نسخه، سیاق جملات و معانی آنها نشان می‌دهد که «چاه» درست است.

در نمونه‌ای دیگر بدخوانی نسخه، تصحیح نادرست به دست داده است: «اگر یک دم مدد رحمتش از این شفق آبگون منقطع شود تأثیر آتش اثر مرین سپهر دخانی را چون خاکستر بر باد دهد» (افشار، ۱۳۹۰: ۸۵). در نسخه «سقف آبگون» آمده است و با توجه به روابط هم‌نشینی واژگان «سقف» درست است (نسخه: ۵۶ ب).

این بی‌توجهی‌ها باعث آسیب به واژگان و دستور زبان جمله شده است: «و به بتجیلی که از دل خیزد در نشان در من به جای آورد...» (افشار، ۱۳۹۰: ۷۰-۷۱). در نسخه چنین است: «و بتجیلی که از دل خیزد در نشاندن من به جای آورد» (نسخه: ۴۶ الف).

در جایی دیگر، بدخوانی نسخه به محتوا و دستور جمله خدشه وارد کرده است: «چون این بارگی سموات با

طول و عرض مناکب الارض ارض جمال و جبال از تحمل آن عاجزند، تو اختیار تحمل کرده‌ای...» (افشار، ۱۳۹۰: ۵۵). در نسخه چنین آمده است: «چون این بار کی...» (نک. ۳۵ الف) و این اصل نسخه صحیح‌تر به نظر می‌رسد.

تغییر واژه که در بی توجهی به نسخه رخ داده است: «بامدادانش خمار شراب شبانه در دسری دارد» (افشار، ۱۳۹۰: ۶۲). نسخه: «بامدادانش خمار شراب شبانه در دسری داد» (نک. ۳۹ ب).

تغییر صفت اشاره به حرف اضافه در متن تصحیحی: «چون زاهد را بشارت قدوم آن قادم عزیز بدادند از غایت [شوق] از سر قدم ساخت و به خانه دختر آمد» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۴). در نسخه چنین آمده است: «چون زاهد را بشارت قدوم آن قادم عزیز بدادند از غایت [شوق] آن سر قدم ساخت و به خانه دختر آمد» (نسخه: ۶۹ ب).

تغییر بی‌وجه واژه: «بیامدم و استاخ‌وار گریبان خواجه بگرفتم که موکل بی‌محابا [ی] محبت او هزار بار سخت‌تر در دامنم پیچیده بود» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۴۶). افشار در پاورقی تصحیحش گفته است که گستاخ را استاخ و بستاخ هم می‌نوشته‌اند؛ اما نکته مهم اینکه در نسخه «گستاخ» آمده است (نک: ۹۶ الف).

بی‌توجهی به نسخه و روابط هم‌نشینی واژگان باعث شده است که تصحیحی درست از واژه ارائه نشود: «شکم‌پرستی بود که نقد وفا را چو پشت سپس نهاده بود و خاکساری از در آتش که رحمش از آبی بار گرفته بود» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۵۷). در نسخه «باد» آمده است (نک. ۱۰۳ الف). با اینکه افشار در پاورقی به این موضوع اشاره کرده، در متن «بار» آورده است. با توجه به اینکه نویسنده متن بسیار به صناعات ادبی توجه داشته است، به نظر می‌رسد همان «باد» ارجح است؛ زیرا تناسب میان خاک در واژه خاکسار، آب، آتش و باد آشکار است. همچنین در نسخه به‌روشنی «باد» آمده است.

خطای بدخوانی نسخه باعث آسیب به معنای متن شده است: «چون درد با میان تو خود کرد و پیوست ما جان عزیز خود را از غارت غور نیاورده‌ایم» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۷۴). در نسخه (نک. ۱۱۴ الف) «خو کرد» آمده است و معنای جمله نیز همین را درست نشان می‌دهد.

در نمونه دیگر، بی‌توجهی به نسخه، به واژه و محتوای اثر آسیب وارد کرده است: «و در حدیث آمده است که سید - علیه‌السلام - فرمود که فردای قیامت چون اسرافیل به صور دردمد دم او چون آب لعل جنان‌پرور و حوروشان بی‌دلان مرده را زنده گرداند» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۲۹). در نسخه (نک. ۱۴۵ الف) به جای واژه «جنان‌پرور»، «جان‌پرور» آمده و با توجه به سیاق جملات، صحیح‌تر است.

در بخشی دیگر از متن، بی‌توجهی به نسخه و روابط هم‌نشینی واژگان، متن را از اصل خود دور کرده است: «وقتی شیر بیشه‌ای که دل شیر فلک از بیم تاب او آب می‌شد...» (افشار، ۱۳۹۰: ۲۵۳). در نسخه چنین آمده است: «وقتی شیر بیشه‌ای که دل شیر فلک از بیم ناب او آب می‌شد...» (نسخه: ۱۵۸ الف). هم در نسخه «ناب» آمده است و هم اینکه با توجه به معنای ناب (دندان نیش) (رک. عمید، ۱۳۸۶: ذیل واژه ناب)، خطای مصحح اثر آشکار است.

۶-۲ تغییر در جمله‌بندی

آشکار است که خوانش صحیح جملات در تصحیح، تأثیر فراوانی دارد. اگر جمله‌بندی‌ها بدون دقت تصحیح شود، باعث غلط‌خوانی‌هایی در جملات و نبود فصاحت کلام خواهد شد. در ذیل متن، نمونه‌هایی از بدخوانی‌هایی ارائه شده است که با رجوع به نسخه، می‌توان جمله‌بندی‌های صحیح را یافت.

در صفحه ۱۸۷ متن کتاب، جمله‌ای ارائه شده است که از نظر دستوری درست نیست. در تصحیح افشار چنین

آمده است: «هریکی سخن راست بگوییم، چنانکه در آن هیچ خلاف نبوده باشد که به برکات آن راستی ما را از این زندان خلاص باشد» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۸۷). در نسخه، فعل «نبود» آمده است و جمله با همین فعل پایان می‌یابد (نک. ۱۲۰ الف). در ادامه «باشد که»، شروع جمله بعد است و این «باشد که» در معنای «امید است...» به کار رفته است: «هریکی سخن راست بگوییم، چنانکه در آن هیچ خلاف نبود. باشد که به برکات آن راستی ما را از این زندان خلاص باشد» (نسخه: ۱۲۰ الف).

در جای دیگری از متن تصحیحی افشار، شکل دستوری جمله اشتباه نوشته شده است: «زاهد چون آن خبر بشنید گفت این است واقعه مشکل و اینت دابی معضل» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۲). چنانکه پیشتر گفته شد، در طول نسخه، پیوستگی میان حروف اضافه با واژگان، ضمائر با افعال و... به صورت معمول دیده می‌شود. همین عامل باعث شده است تا «اینت» را به صورت اشتباه «اینست» بخوانند. در حالی که به صورت واضح در نسخه آمده است که: «...اینت واقعه مشکل و اینت دابی معضل» (نک. ۱۶۸ الف).

در متن تصحیحی جملاتی در دست است که بی‌توجهی به شکل اصلی جمله و نسخه، تصحیح نادرست به دست داده است؛ چنانکه گوید: «فلک و سمه رنگ سر مژگان او را به خون حنا می‌بست که نباید که اظهار آن، فرزند دلش را چون نگار بشکافد و خسته گرداند. هر دمی آه آتشین از کوره دل سوخته برمی‌آورد که نباید که ظهور آن ولد سبب فضحیت او شود» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۰). با توجه به نسخه (رک. نسخه: ۶۶ ب) و جمله بعد - که گزینه‌ای برای تصحیح درست‌تر است - و محتوای حکایت و کلیت آن، جمله یادشده باید چنین تصحیح شود: «فلک و سمه رنگ سر مژگان او را به خون حنا می‌بست که نباید که اظهار آن فرزند، دلش را چون نگار بشکافد و خسته گرداند».

در نمونه دیگر از این جملات، بی‌توجهی به سیاق جمله و نسخه باعث خطای در تصحیح درست جمله شده است: «فرمود که دردم آخر از خاندان ما غمازی نیکو نیاید» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۳۵). در نسخه چنین آمده است: «فرمود که در دم آخر از خاندان ما غمازی نیکو نیاید» (نسخه: ۸۸ ب).

۲-۷ بی‌توجهی به وزن در اشعار

وزن عروضی از جمله مواردی است که منتقد و مصحح می‌تواند به‌طور قاطع درباره آن اظهار نظر کند. اگر شاعر خطا کند و یا کاتب و حوادث روزگار متن را مخدوش کرده باشد، مصحح می‌تواند در این زمینه به وزن شعر رجوع کند و براساس آن، متن را تصحیح کند. در ذیل متن به بررسی برخی مواردی پرداخته شده است که از نظر وزن آسیب دیده بودند. ضمن اینکه برای تأیید بیشتر، علاوه بر یاری گرفتن از وزن، به متون دیگری رجوع شده است که گاهی این ابیات در آنها یافته می‌شد.

در ابیات زیر، در مصراع سوم واضح است که یک هجا کم است.

گر بدانند بندگان تواند در طلب‌کاری امان تواند
مکن از فضل خویشان محروم هرچه گونه هیند زان تواند
(افشار، ۱۳۹۰: ۴۴)

به نظر می‌رسد در نسخه به جای خویشان، «خویشان» آمده است (نک. ۲۷ الف)؛ ضمن اینکه وزن در تصحیح

افشار، مختل است. علاوه بر وزن، نکته دیگری که مصحح از آن ابراز شگفتی کرده، واژه «هیند» است که در شعر در نسخه به همین شیوه آمده است. شگفت این است که افشار از وجود این واژه ابراز تعجب کرده است. با این حال باید اشاره کرد که «هیند» شکلی دیگر از تلفظ «هستند» است که در متون نظم و نثر کهن کاربرد داشته است. مولانا در بیتی چنین گوید:

گفت یا رب گر ترا خاصان هی اند   که مبارک دعوت و فرخ پی اند
(مولانا، ۱۳۶۳، دفتر چهارم: ۳۲۰)

نجیبی فرغانی نیز از این واژه بهره برده است:

بگفتم که تو بازگو مر مرا   اگر مهتری یا که هی کهتری
(نجیبی فرغانی، ۱۳۷۰: ۶۳۱)

در جایی دیگر از متن، تصحیح غلط، وزن و معنای بیت را مختل کرده است:

ما بلا بر کسی قضا نکنیم   تا ورا نام رویا نکنیم
این بلا گوهر خزانه ماست   ما به هرکس گهر عطا نکنیم
(افشار، ۱۳۹۰: ۱۷۵)

در این دو بیت نیز مشکل در مصراع دوم است. «روایا» که افشار در تصحیح خود به کار برده، از دو منظر عروض و معنا، خطاست. با مراجعه به نسخه پی بردیم که در نسخه، «زولیا» (ز اولیا) آمده است (نک. ۱۱۴ ب) و با خواندن زولیا، معنا و وزن آسیب دیده درست می شود. در نسخه در مصراع چهارم نیز گهر، گوهر آمده که خطابودن آن واضح است؛ البته مصحح متن این خطا را تصحیح کرده است. ضمن اینکه همین دو بیت در تمهیدات عین القضاة همدانی، به صورت واضح «ز اولیا» آمده و جالب اینکه افشار در پاورقی (نک. ۱۷۵) به آن اشاره کرده است:

ما بلا بر کسی قضا نکنیم   تا ورا نام ز اولیا نکنیم
این بلا گوهر خزانه ماست   ما به هرکس گهر عطا نکنیم
(عین القضاة، ۱۳۷۳: ۲۴۴)

۸-۲ غلط‌های املائی

دسته‌ای دیگر از آسیب‌های تصحیح نزهة العقول، شامل غلط‌های املائی واضحی است که با دلایل آشکار همراه با شواهد آنها در متون دیگر به بررسی آنها پرداخته شده است. این اغلاط املائی گاهی در نسخه نیز اشتباه وارد شده است؛ اما نمی توان به سادگی از آنها گذشت. از جمله این نمونه‌ها می توان به واژه «وکر» اشاره کرد. عمید «وکر» را «آشیانه مرغ» معنا کرده است (رک. عمید، ۱۳۸۶: ذیل واژه وکر). این واژه در تصحیح افشار «وكد» آمده است که روابط هم‌نشینی واژگان نشان می دهد «وکر» درست است: «نمی دانم که این طائر بی پروبال در وكد رحم از کدام آشیان پریده است» (افشار، ۱۳۹۰: ۱۰۱؛ نسخه خطی: ۶۷ ب). همچنین در جای دیگر همین واژه به همین کتابت آمده است: «ناگاه همای دیده آن آفتاب معدلت که سایه یزدان بود، بر آن غراب وكد غربت افتاد» (افشار، ۱۳۹۰: ۹). واژه وكد در نسخه آمده است؛ اما در حاشیه متن، شکل صحیح واژه یعنی وکر نوشته شده است. افشار بدون آنکه به

این مهم اشاره داشته باشد، هم در متن و هم در بخش تعلیقات «وکد» آورده است (همان: ۲۶۹). همین واژه در جای دیگر به صورت جمع آمده است و افشار به اشتباه آن را تصحیح کرده است: «طیور در اذکار برگ‌های او نوا آغاز کرده» (افشار، ۱۳۹۰: ۷۳)؛ نسخه: «طیور در اوکار برگ‌های او نوا آغاز کرده» (نسخه: ۴۷ الف).
سیف فرغانی گوید:

هرچند غافلم ز تو لیکــن ز ذکر تو در وکر سینه مرغ دلم می‌زند صغیر
(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۴)

همچنین مولانا نیز از این واژه در معنای لانه مرغ بهره برده است:

چند چند آخر دروغ و مکر تو خود نپرد جز دروغ از وکر تو
(مولانا، ۱۳۶۳، دفتر سوم: ۱۹۰)

او در جایی دیگر می‌گوید:

لفظ چون وکر است و معنی طایر است جسم جوی و روح آب سایر است
(همان، دفتر دوم: ۴۳۳)

نمونه دیگری که در صفحه ۷۸ تصحیح افشار آمده است: «از همه به زبان فسیح و بیان صریح آواز می‌آمد...» (افشار، ۱۳۹۰: ۸۷). در نسخه، چنانکه واضح است املائی «فسییح»، «فصیح» آمده است (نک. ۵۷ الف).

۳- نتیجه‌گیری

نویسندگان این پژوهش به بررسی آسیب‌های تصحیحی متن *نزهة العقول فی لطایف الفصول* پرداخته و در طول پژوهش با ارائه شاهد و مثال‌های گوناگون در پی اثبات آن برآمده‌اند. در این پژوهش خطاهای تصحیحی بررسی شده در ذیل چند دسته گنجانده شد: خطاهای جمله‌خوانی؛ بی‌توجهی به نسخه؛ زوائد متن؛ کاستی‌های متن؛ آسیب‌های جناس و سجع؛ خطاهای املائی. با ارائه نمونه‌های متعدد در مقاله، خطاهای تصحیح با مقابله متن تصحیحی و اصل نسخه بازنگری شد. در نمونه‌های خطاهای املائی، گاه خطاها به‌طور مستقیم از کاتب بوده است که با ذکر نمونه‌های درست آن در متون نظم و نثر، شکل درست آنها ارائه شد. گاهی خطاها نیز حاصل بی‌دقتی مصححان بوده و با اشاره به نسخه، شکل درست آن بیان شد. در نمونه‌های خطاهای جمله‌نویسی، مصححان بدون دقت نظر به شکل درست جمله‌ها، به محتوای جمله آسیب وارد کرده‌اند که در بخش یادشده به شکل درست آنها اشاره شده است. یکی دیگر از مهم‌ترین آسیب‌هایی که در تصحیح متن *نزهة العقول* به آن اشاره شده، آسیب‌هایی است که در بخش آرایه‌های جناس و سجع روی داده است. در این زمینه نویسندۀ متن همواره کوشیده است تا با پیوستن برخی واژگان با حروف اضافه، صنعت جناس را با واژه‌های دیگر برقرار کند که همه این جناس‌ها با جداسازی این واژگان، از دست رفته است. از جمله آسیب‌های دیگری که در تصحیح متن منظور می‌توان به آن اشاره کرد، بخش‌های اضافه بر متن و یا از متن کاسته شده است. شکل درست این شواهد که حاصل بی‌دقتی مصححان متن بوده است، با رجوع به نسخه ارائه شد.

منابع

۱. العوفی، ابوظاهر محمد بن محمد یحیی (۱۳۹۰). *نزهة العقول فی الطایف الفصول*، تصحیح ایرج افشار و جواد بشری، تهران: دکتر محمود افشار.
۲. _____ [بی‌تا]. *نسخه خطی نزهة العقول فی الطایف الفصول*، به شماره مسلسل ۹۰۸۴، کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۳. جلالی، علی؛ فروزنده‌فرد، منوچهر (۱۳۹۷). «ملاحظات ویرایش متون کهن با توجه به هنر سازه‌های بدیعی» *فنون ادبی*، سال ۱۰، شماره ۳، ۹۷-۱۱۴.
۴. جهانبخش، جويا (۱۳۷۸). *راهنمای تصحیح متون*، تهران: میراث مکتوب، چاپ سوم.
۵. سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۹۳). *غزلیات سعدی*، از روی نسخه تصحیح شده مرحوم محمدعلی فروغی، تهران: ققنوس، چاپ یازدهم.
۶. سنایی غزنوی، ابومجد مجدود بن آدم (۱۳۸۵). *دیوان اشعار*، به سعی و اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی، چاپ ششم.
۷. صفری آق‌قلعه (۱۳۹۰). «نزهة العقول اثری دیگر از مولف جوامع‌الحکایات»، گزارش میراث، شماره ۴۶، ۱۳-۱۴.
۸. عمید، حسن (۱۳۸۶). *فرهنگ فارسی عمید*، سه جلدی، تهران: امیرکبیر، چاپ یازدهم.
۹. عین‌القضات همدانی (۱۳۷۳). *تمهیدات*، با مقدمه و تصحیح و تحشیه و تعلیق عقیف عسیران، تهران: منوچهری.
۱۰. فرغانی، سیف‌الدین محمد (۱۳۶۴). *دیوان سیف‌الدین محمد فرغانی*، با تصحیح و مقدمه ذبیح‌الله صفا، تهران: فردوسی، چاپ دوم.
۱۱. قاضی معین‌الدین محمد بن محمود نیشابوری (۱۳۹۸). *تفسیر بصائر یمینی*، تصحیح علی رواقی، تهران: میراث مکتوب.
۱۲. مدبری، محمود (۱۳۷۰). *شاعران بی‌دیوان*، کرمان: پانوس.
۱۳. مسعود سعد سلمان (۱۳۹۱). *دیوان اشعار*، تصحیح رشید یاسمی، تهران: سنایی.
۱۴. مولانا جلال‌الدین بلخی (۱۳۶۳). *مثنوی معنوی*، تصحیح رینولد. ا. نیکلسون، به اهتمام دکتر نصرالله پورجوادی، تهران: امیرکبیر.